

МОВНЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЦІ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Мова завжди була і залишається основним ідентифікатором етнічної своєрідності народу. Історія України останнього століття засвідчує, як мова народу може опинитися у ролі своєрідної "козирної карти", чи то "жупела", в політичних вибудовах чужих українському народу колоніальних режимів. В цьому контексті принагідно згадати хоча б часи радянської "коренізації" 20-х – початку 30-х років ХХ століття, коли тоталітарний більшовицький режим намагався перетворити українську мову на знаряддя могутнього ідеологічного впливу. За радянської влади мова посіла ключове становище серед засобів і форм ідеологічної роботи. На інструмент власної пропаганди, нацистського ідеологічного впливу на маси, намагалися перетворити мову поневоленого ними народу німецько-фашистські окупанти, що "порядкували" в Україні протягом 1941–1944 років. Взагалі, тема мовної політики німецько-фашистських окупантів на території України за радянського часу належала до низки так званих "небажаних" для дослідження проблем історії України періоду другої світової війни. Вона "обросла" рядом аксіоматизованих радянською історичною наукою тверджень, які, часто-густо, несуть на собі відбиток ідеологічної упередженості та необ'єктивності.

У цій невеличкій статті автором зроблено спробу, на підставі досі невідомих широкому загалу архівних документів, дослідити загальні засади, суть та спрямованість такого важливого аспекту окупаційної політики нацистів в Україні, як мовне питання.

Розв'язуючи агресію проти Радянського Союзу А.Гітлер та його однодумці менше за все думали про забезпечення майбутнього культурного розвитку "визволених" від більшовиків народів СРСР. Не стали виключенням і українці. Широко відоме зневажливе расистське ставлення вождя "третього рейху" до слов'янських народів, яких він називав "родиною кроликів". Давати освіту і сприяти культурному розвитку українців А.Гітлер вважав непотрібним і помилковим¹. Г.Пікер в "Застільних розмовах Гітлера", дослівно наводить цю думку свого "шефа": "Жоден учитель не повинен приходити до них і тягти до школи їхніх дітей. Якщо росіяни, українці, киргизи та ін. навчаються читати і писати, нам це лише зашкодить". Рейхсфюрер Г.Гімлер, виступаючи у 1942 році перед вищими чинами СС і поліції у Житомирі, ще раз підтвердив цю думку. Він, зокрема, сказав: "Принципова лінія для нас абсолютно ясна — цьому народу не треба давати культуру". Таке ж призириле і расистське ставлення виявляли нацистські верховоди і до української мови. В одній з таємних інструкцій для окупаційних військ, що мала назву "Політика і управління людьми на Україні", мова корінного народу подавалася як "суміш різноманітних мов", що включає в себе "російські, церковно-слов'янські, польські, південнослов'янські, угорські та інші мовні

елементи". Таким чином нацисти відмовляли українській мові в її культурній самобутності.

Провал плану "бліскавичної війни" та реальність становища на окупованій території України не лише засвідчували необхідність "справедливого" і зваженого ставлення окупантів до місцевого населення, але й необхідність обдуманого і виваженого культурної політики щодо українців, особливо зважаючи на масовану соціально-економічну колоніальну експансію, яка досить швидко викликала розчарування навіть у тієї частини українців, що спочатку війни повірила міфам нацистської пропаганди про "визвольну місію німецького вермахту в Україні". Інший нацист, не менш жорстокий, але більш прагматичний — міністр окупованих східних територій А.Розенберг розумів, що позбавляючи українців національної культури, окупаційна влада тим самим породжує їхню відразу та пасивний опір. У декреті "Про ставлення до культури українців", виданому рейхсміністерством східних окупованих територій за поданням його керівника 10 квітня 1942 року, згадувалося: "Метою нашої політики є залучення українського населення до добровільного співробітництва, а це вимагає терпеливого ставлення до притаманної їм культури..."⁵. В іншому документі відомства А.Розенберга говорилося: "Ми підемо назустріч їх (українців — Авт.) національним

амбіціям настільки далеко, що не станемо їм силоміць нав'язувати чужу мову"⁶. У доповідній фюреру, складеній чиновниками рейхсміністерства Сходу, читаємо: "В господарському та економічному плані ми можемо запропонувати Україні не багато... За такого стану речей для нашої української політики залишається лише область культури. Тому слід всіляко сприяти розповсюдженню української мови..."⁷ Як видно з наведених документів, фашисти задля задоволення власних планів економічного пограбування України були готові на певні поступки її народу у національно-культурному, зокрема, мовному питанні. Нацисти пішли ще далі. 19 листопада 1941 року у рейхсміністерстві Сходу з'явився документ інструктивного характеру, де наголошувалося на необхідності поступового витіснення російської мови із сфери побутового спілкування в Україні, заборони її викладання у школі. В областях зі змішаним населенням українці повинні були користуватися пріоритетом. Тут нацисти відверто вдалися до провокування міжетнічного українсько-російського конфлікту з метою роз'єднати та знищити потенційні антинацистські сили в Україні. Однак, усі ці документи, що стосувалися статусу української мови на окупованій території, не носили директивного характеру і не були обов'язковими для виконання усіма представниками окупаційної влади, а відтак кожен німецький гебітскомісар чи генерал-комісар оцінював перспективи української мови за "нового порядку" з висоти власного культурного рівня чи то пак його відсутності.

Щоб уникнути різноманітних тлумачень мовної політики представниками німецької адміністрації в Україні, що не додавало переконливості нацистській ідеологічній пропаганді серед місцевого населення, А. Розенберг 15 січня 1942 року підписав директиву "Про використання мов на Україні". Цей документ надалі формально офіційно визначав основні засади мовної політики німецько-фашистських окупантів в Україні. Директива оголошувала офіційною мовою в установах німецьких окупантів — німецьку, а офіційною мовою української допоміжної адміністрації — українську. Зазначалося, що укази та розпорядження призначені для всього населення повинні публікуватися німецькою та українською мовами¹⁰. Стосовно ж використання української та російської мов у повсякденному спілкуванні, то фашисти, прекрасно розуміючи надзвичайно високий рівень русифікації українського суспільства в Центральній та

Східній частині республіки, погодилися в офіційному спілкуванні окупаційних властей з місцевим населенням тимчасово, поряд з українською, застосовувати і російську мову — щоправда, лише в регіонах, де більшість населення розмовляє російською¹¹. У великих містах Лівобережжя, індустріальних районах Донбасу та в українських етнічних регіонах на схід від кордонів УРСР запровадження офіційного статусу української мови заохочувалося лише у тому разі, коли для цього, на думку німецьких властей, була перспектива — тобто, розмовна українська мова мала певне розповсюдження¹².

Директива А. Розенберга також визначала основні засади мовної політики у галузі шкільної освіти для українців. У документі відмічалось: "На територіях, заселених виключно або переважно українцями, навчання повинно проводитись лише українською мовою"¹³. В регіонах України з переважаючим російськомовним населенням запроваджувалося обов'язкове вивчення української мови, а також передбачалася поступова українізація областей шляхом природного відпливу російського населення та заміною його українцями¹⁴. Вивчення німецької мови в початкових, так званих "народних", школах було визнано "недоцільним" та заборонялося¹⁵. Таким чином, заперечувалася сама можливість спілкування місцевого українського населення, яке нацисти принизливо називали "тубільцями", з "расою панів" без перекладача¹⁶.

Українська мова була включена як обов'язковий навчальний предмет до навчальних планів та програм цілої низки спеціальних фахових навчальних закладів, відкритих окупаційною владою в Україні протягом 1942—1944 рр. Наприклад, навчальний план Решетилівського залізничного технікуму (Харківська область) передбачав на вивчення української мови 150 годин аудиторних занять — рівно стільки ж, як і на вивчення німецької¹⁷. У фельд-шерсько-акушерській школі Ніжина Чернігівської області на вивчення української мови програма відводила 86 годин, тоді як німецьку мову учні вивчали протягом 112 годин аудиторного часу¹⁸.

Випуск різноманітної друкованої продукції передбачався, як правило, українською мовою. Виключення дозволялися лише у регіонах з переважаючим російським населенням або в так званих "вимушених ситуаціях", коли цього вимагали інтереси пропаганди¹⁹. На середину 1942 року окупаційна влада на території України видавала з власної ініціативи або дозволила

дрок 189 газет українською і лише до десятка часописів на німецькій, румунській та угорській мовах. Всього ж на окупованій території України при активній участі місцевої української адміністрації та національно свідомого громадянства видавалися близько 280 періодичних видань, більшість яких виходили українською мовою²⁰.

Про важливість мовного питання для "української політики" фашистської Німеччини говорить і той факт, що директиву "Про використання мов на Україні" підписав оовибисто сам А.Розенберг, тоді як зазвичай документи такого характеру підписували його заступники.

Протягом 1942 року міністерство окупованих східних територій декілька разів директивно підтверджувало курс на підтримку і заохочення української мови.²¹ Підтримуючи українську мову в статусі другої офіційної, німецько-фашистські окупанти виношували далекоглядні плани використання у своїх загарбницьких цілях національних почуттів українського народу, які довгі роки переслідувалися більшовицьким режимом.

Загальним цілям колоніальної політики фашистів в Україні відповідала й інша таємна директива відомства А.Розенберга. Вона була підготовлена 26 березня 1942 року та отримала назву "Про вивчення місцевих мов"²². У цьому документі зверталась увага цивільних окупаційних адміністрацій рейхокомісаріатів "Остланд" та "Україна" на доцільність вивчення останніми мов місцевого населення. На відміну від Прибалтики, де вивчення мов литовців, латишів та естонців фашистське керівництво вважало непотрібним — так як цей регіон мав бути повністю онімеченим, адміністрацію рейхскомісаріату "Україна" було зобов'язано вивчати українську мову. З цього приводу у директиві вказувалося: "Вивчення української мови, особливо для гебітцкомісарів та їх персоналу, конче необхідно, так як більшість з них у власній повсякденній роботі знаходяться у спілкуванні з населенням на місцях"²³. У документі зверталась увага властей на необхідність поступової заміни перекладачів росіян перекладачами з українців. Рейхскомісар України Е.Кох був зобов'язаний, починаючи з 1 липня 1942 року, кожні півроку доповідати рейхсміністру А.Розенбергу про рівень знання української мови серед чиновників рейхскомісаріату²⁴. Однак цим планам не судилося здійснитись. Відступаючи під ударами Червоної Армії гітлерівцям годі було й думати

про вивчення мови поневоленого ними народу.

Гітлер довгий час носився з планом запровадити на окупованій Україні латинський шрифт для української мови і в такий спосіб позбавити українців слов'янського кириличного письма. Ці плани обговорювалися під час зустрічі фюрера з Е.Кохом у Мюнхені 9 листопада 1942 року. Однак, оскільки ніякої роботи рейхскомісар у цьому напрямку не проводив (гуманітарна сфера відверто не цікавила Е.Коха), а фюрер постійно тиснув на рейхсміністра східних окупованих територій, то вже 23 листопада 1942 р. з'явився указ А.Розенберга. У ньому на рейхскомісара України покладалося завдання провести підготовчу роботу для запровадження латинського (в німецьких документах — "стандартного") шрифту на території рейхскомісаріату "Україна" і подати свої пропозиції з цього питання²⁵. Е.Кох лише на початку березня 1943 р. виконав це завдання, однак подані ним пропозиції проведення "реформи шрифту" настільки не враховували наявної соціально-політичної ситуації на окупованих територіях, що були відкинуті як нереальні.

Весною та влітку 1943 р. над проектом заміни кириличного письма латиною працювала спеціальна група відомства А.Розенберга. Як результат її роботи, 10 вересня 1943 р. з'явився указ рейхсміністра про введення латинського шрифту в рейхскомісаріаті Україна²⁶. Одночасно, зважаючи на політичні та військові реалії і становище на окупованих територіях України, нацистські фахівці спеціально створеної Групи з питань мовної політики зауважували: "Запровадження стандартного шрифту в подібних умовах може викликати небажані політичні наслідки..."²⁷. У висновку Берлінського інституту славістики прямо говорилося: "Найменша спроба витіснити кирилицю латинським шрифтом на Україні обов'язково відіб'ється в подальшому на перебігу війни. Українці, що найбільш вірогідно, побачать у таких заходах крайню неповагу до їхньої національної культури"²⁸. Зрештою, питання запровадження латинського шрифту та заміни ним кириличного письма в Україні було відкладене та більше не ставилося нацистами аж до їх вигнання з території республіки.

Падсумовуючи, необхідно відмітити, що окупававши територію України нацисти поряд з розгортанням широкої економічної колоніальної експансії, терору та залякування українського народу, намагалися вплинути на

його свідомість. Як випробуваний засіб ідеологічного впливу окупанти обрали мову корінного населення. Уміло маскуючи свої справжні цілі економічного, ідеологічного та культурного поневолення "тубільців", нацисти протягом 1941—1944 рр. проводили стосовно української мови політику "стриманого сприяння" та гри на національних почуттях свідомої частини українського народу. Аналіз документальних матеріалів дозволяє стверджувати, що нацистська політична лінія щодо української мови мала чітку пропагандистську спрямованість, була досить продуманою та виваженою з точки зору етнічної толерантності. Керівництво рейху та місцева окупаційна адміністрація, проводячи жорстоку колоніальну політику, спрямовану на розкол "радянізованого" українського суспільства, намагалися використовувати національні прагнення українського народу, в тому числі і в мовній сфері. Одночасно, мовна політика окупантів мала непослідовний та суперечливий характер, зазнавала впливу суб'єктивних чинників. На наш погляд, досліджуючи це складне питання, потрібно чітко розрізняти стратегічні цілі нацистів і конкретні політичні кроки "нового порядку" у мовній сфері. Провал "бліцкригу" та посилення активного і пасивного опору населення окупованих територій України примусили нацистів тимчасово відмовитися від практичної реалізації зловісних положень генерального плану "Ост". Наведені вище документи не дають достатніх підстав стверджувати, що кроки німецьких окупаційних органів в Україні в мовному питанні мали на меті негайне онімечення українського народу. Навпаки, окупанти краще воліли бачити в українцях слухняних рабів, які не розуміються на мові господаря, а лише виконують накази і працюють.

Примітки

1. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. — Львів, 1993. — С.533.
2. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера (Пер. с нем). — Смоленск, 1998, — С.198.
3. Нацистских преступников к ответу. — М.,

1983. — С.23.

4. Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 166. -Оп.3. — Спр. 147. — Арк. 13.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України — (далі ЦДАВО України) — Ф.КМФ-8. — Оп.1. — Спр.180. — Арк. 175.
6. Там само. — Спр.181. — Арк.12.
7. Там само. — Спр.38. — Арк. 107.
8. Там само. — Арк.83.
9. Там само. — Спр.180. — Арк.13
10. Там само.
11. Там само. — Арк. 144.
12. Там само.
13. Там само.
14. Там само.
15. Там само. — Спр.38. — Арк.90.
16. Там само.
17. Там само. — Оп.2. — Спр.157, Т.I — Арк. 63.
18. Там само. — Спр.149. — Арк. 62.
19. Там само. — Оп. I. — Спр.180. — Арк. 145.
20. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941—1944: В 2 т. — К., 1985. — Т.1. — С.174.; Стафійчук І.П.Могутня зброя партії, ідеологічна, масово-політична робота Компартії України по мобілізації трудящих УРСР на відсіч ворогу (1941—1944). — К., 1985. — С.150.; Мальчевський І. Українська преса під німецькою окупацією. Райхскомісаріат України та землі під військовою адміністрацією // На зов Києва. Український націоналізм у другій світовій війні. Зб. статей, спогадів і документів. — К., 1993. — С. 323-329.
21. ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп.1. - Спр.180. — Арк.142.
22. Там само. — Арк. 146.
23. Там само. — Арк. 147.
24. Там само.
25. Там само. — Спр.182. — Арк. 55.
26. Там само. — Арк.56.
27. Там само.
28. Там само. — Арк.57.

